

Osmanlı Sefâret Heyetinde Bir Ermeni: Arutin Efendi ve Ermeni Harflerle Türkçe Yazdığı Seyahatnâmesi

Hilal ÇİFTÇİ*

ÖZ

Arutin Efendi, I. Mahmud (1730- 1754)'un saray müzisyeni iken yine I. Mahmud tarafından 1736'da İran'a Nadir Şah nezdine gönderilen sefaret heyetinde görevlendirilmiştir. Arutin Efendi, bu elçilik sırasında ve akabinde altı yıl daha kaldığı İran'daki gözlemlerini Ermeni harfleriyle Türkçe olarak yazdığı *Tabmas Kulu Han'ın Tevaribi* isimli seyahatnamesinde aktarmıştır. Bu sefaret heyeti son derece hassas ve önemli bir misyona sahip olmasına rağmen, söz konusu sefaretle ilgili bir sefaretnâme bulunmamaktadır. Arutin Efendinin sanatkar kişiliği ile yaptığı dikkatli gözlemleri ve tespitleri o dönemdeki Osmanlı-İran ilişkilerinin diplomatik seyrinin aydınlatılmasına imkân tanımaktadır. Bu bağlamda makale söz konusu dönemdeki Osmanlı-İran diplomatik ilişkilerini hem Arutin Efendi'nin seyahatnamesi hem de bu sefaretle ilgili arşiv kaynaklarına dayanarak incelemekte ve bu konuda bazı tespitlerde bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Osmanlı-İran İlişkileri, Diplomasi Tarihi, Arutin Efendi, Sefaretnâme

An Armenian in the Ottoman Embassy Delegation: Arutin and His Travel Book Written in Turkish with Armenian Letters

ABSTRACT

While Arutin Efendi was the palace musician of Mahmud I (1730-1754), he was appointed by Mahmud I, in 1736, in an embassy delegation sent to Nadir Shah in Iran. Arutin Efendi reported his observations during this embassy mission in his travel book, which he wrote in Turkish with Armenian letters. Although this delegation had a critical and important mission, there was no embassy report concerning the aforementioned embassy mission. Arutin Efendi's keen observations and implications with his artistic personality in his travel book made it possible to elucidate the diplomatic course of the Ottoman-Iranian relations at that time. In this context, the article analyses the Ottoman-Iranian diplomatic relations in the period in question on the basis of both the travel book of Arutin Efendi and the archive sources related to this embassy mission and makes some implications on this subject.

Keywords: The Ottoman Empire, Ottoman-Iranian Relations, History of Diplomacy, Arutin Efendi, Sefaretnâme

1. Giriş

Osmanlı Devleti her ne kadar daimî temsilcilikler vasıtasıyla yürütülen karşılıklı diplomasiye 18. yüzyıl sonlarında geçmiş olsa da kuruluşundan bu tarihe kadar askerî, iktisadî ve siyasî açılardan temaslarda bulunduğu yabancı ülkeler nezdine gerekli gördüğü hallerde elçi göndermiştir. Padişahın cülusunun bildirilmesi, yabancı ülke imparatorlarının taç giyme törenlerine iştirak edilmesi, iki devlet arasında yapılan antlaşmanın tasdikli metninin götürülmesi, kazanılan bir zaferin haber verilmesi, karşı taraftan gelen elçiye mukabil olunması, iki devlet arasındaki dostluk ilişkilerinin tesisi veya pekiştirilmesi gibi durumlar Osmanlı Devleti'nin yabancı ülkelere elçi göndermesinin başlıca sebeplerini teşkil etmiştir (Tuncer, 1995, s. 44). Osmanlı elçileri gönderildikleri yabancı ülkelerde yapmış oldukları gözlemleri, edindikleri izlenimleri Sultana bildirmek amacıyla sefaretnâmeler kaleme almışlardır. Bu eserlerde, elçinin yaptığı resmî veya gayri resmî temaslarda dışında, gidiş-dönüş yolunda başlarından geçenler, konaklanan mahaller, gidilen ülkenin siyasî ve sosyo-kültürel özellikleri anlatılırdı. Resmî görevleriyle ilgili eylemlerini devlet sırrı saydıklarından, genellikle bunlara değinmeyen bu sefirler, eserlerinde ancak resmi görevlerinin teşrifatla ilgili ayrıntılarına yer verirdi (Gürsoy, 2006, s. 139). Bugün elimizde Osmanlı Devleti'nin yabancı ülkelere gönderdiği her sefaret heyetine ait sefaretnâme bulunmamaktadır. Bu durum muhtemelen bazı sefaretlere ilişkin sefaretnâme yazılmadığı ya da yazılan sefaretnâmelerin çeşitli sebeplerle günümüze ulaşmadığı yahut da henüz bizim malumumuz olmadığı gibi gerekçelerle açıklanabilir¹. Bugün sayısı 60 civarında olan mevcut

* Dr. Öğr. Üyesi, Çankırı Karatekin Üniversitesi, hilalciftci@karatekin.edu.tr
Makalenin Gönderim Tarihi: 19.03.2021; Makalenin Kabul Tarihi: 26.05.2021

doi: 10.52642/susbed.899659

¹ Nitekim Unat eserinde toplam 46 eserden bahsederken, Yalçınkaya ise Fatih Sultan Mehmed devrinden 1877 yılına kadar 48 sefaretnâmenin mevcut olduğunu belirtir. Daha sonra yapılan çalışmalarla yeni bir sefaretnâmenin varlığından haberdar olunmuş ve bu sayı 49'a ulaşmıştır. Ancak bu alanda yapılan araştırmalar artıp geliştikçe, kütüphaneler ve arşivlerdeki tasnifler ilerledikçe bu

Osmanlı sefaretnamelerinin ilk bilinenleri Fatih döneminin son on yılına tekabül eden ve Akkoyunlulara gönderilen Taceddin'in raporu (Yalçınkaya, 2018, s.15) ve 1495 yılında Macaristan'ın başkenti Peç (Peşt-Peçoy-Peçevi) gönderilen Hacı Zağanos'un elçilik raporu iken (Karamuk, 1992, s. 392); son sefaretname, İran'da 1872-77 yılları arasında elçilik yapan Mehmet Tahir Münif Paşa'nın risalesidir (Duran, 1987, s. 801). Diğer taraftan yabancı dille yazılmış tek sefaretnâme, 1793'te Londra'ya görevlendirilen ilk daimî elçi Yusuf Agah Bey'in kâtibi Mahmud Raif Efendi'nin Fransızca olarak yazdığı sefaretnâmedir (Yalçınkaya, 2010). Bazı durumlarda ise sefaret hakkında hem elçi hem de elçilik heyetinde bulunan bir başka görevli tarafından yazılmış eser bulunmaktadır. Örneğin 1665'te Viyana Elçiliğine memur edilen Kara Mehmed Paşa'nın sefaretnamesinin yanında elçinin maiyetinde bulunan Evliya Çelebi'nin de aynı sefaretle ilgili seyahatnamesi bulunmaktadır (Evliya Çelebi, 1970, s. 59-103). Bazı durumlarda da sefaretnamenin bizzat elçi tarafından değil de maiyetinde bulunanlardan birisi tarafından yazıldığı da olmuştur. Örneğin; 1747 yılında İran'a elçi olarak gönderilen Kesriyeli Hacı Ahmed Paşa'nın İran Sefaretnamesi; elçinin maiyetinde vakanüvis olarak bulunan aynı zamanda şair olan Kırmıli Mustafa Rahmi Efendi tarafından kaleme alınmıştır (Toğaç, 2000). Yine 1810-1811 tarihleri arasında İran'a elçi olarak gönderilen Yasincizade Seyyid Abdülvehhab Efendi'nin Musavver İran Sefaretnamesi elçinin Farsça tercümanı ve aynı zamanda devrin ilmiye sınıfının önde gelenlerinden olan Bozoklu Osman Şakir Efendi tarafından yazılmıştır (Osman Şakir Efendi, 2018).

Bazen de hem vakanüvisin sefaretname yazdığı hem de elçilik heyetinden birisinin izlenimlerini yazdığı durumlar da olmuştur. Yukarıda bahsettiğimiz Kesriyeli Hacı Ahmed Paşa'nın sefaretnamesini vakanüvisi Kırmıli Mustafa Rahmi Efendinin yazmasının yanında elçilik heyetinde ordu kadısı olarak görev yapan Ebu Sehl Numan Efendi de bu sefaret hakkında bir risale kaleme almıştır (Ebu Sehl Numan Efendi, 1999, s. 12). Böylesi durumlarda ise aynı sefaret hakkında iki eser arasında mukayese yapma fırsatı doğmuştur. Diğer taraftan sefaret heyetinde ne bizzat elçi ne de vakanüvis tarafından tutulan bir sefaretname bulunmazken elçinin maiyetinde bulunanlardan birinin yazdığı seyahatname bulunabilmektedir. Bu durumda da o seyahatname sefaret hakkında tek birinci elden kaynak konumuna gelmektedir.

Çalışmamıza konu olan Tanburî Küçük Arutin Efendi tarafından yazılmış olan *Tahmas Kulu Han'ın Tevarih-i Tahmas Kulu Seyahatnamesi* de bu türden bir eserdir. 1736'da İstanbul'dan İran'a gönderilen sefaret heyetinde bulunan Arutin Efendi sefaret sırasında ve altı yıl daha kaldığı İran'da görüp işittiklerini Ermeni harfleriyle Türkçe olarak yazmıştır. Her ne kadar eserde Osmanlı sefaret heyetinin misyonunu yerine getirmesi ile ilgili kısım oldukça mütevazı olsa da bu sefaret hakkında herhangi bir sefaretnamenin en azından bugün elimizde bulunmaması Arutin Efendi'nin kitabını Osmanlı Diplomasi tarihinin bu kesiti açısından tek ve birinci elden kaynak durumuna getirmiştir. Aslında tarihçilerce uzun süreden beri bilinen Tevarih-i Tahmas Kulu Seyahatnamesi daha ziyade Nadir Şah ve dönemini konu alan çalışmalarda birinci elden kaynak olarak kullanılmış, Nadir Şah ile ilgili pek çok çalışmada bu esere atıfta bulunulmuştur². Ancak eser Osmanlı diplomasi tarihi açısından bir değerlendirmeye tabi tutulmamıştır. Oysa eserin 1800 yılında Venedik'te Ermeni harfleriyle yapılan ilk baskısının kapağında *İstanbullu Tanburî Arutin Tarafından Osmanlı Elçisi ile Acemistan Yolculuğunda Yazılmış* ibaresinin bulunması dahi eserin Osmanlı diplomasi tarihi açısından bir değerlendirmeye tabi tutulmasının gerekliliğini göstermektedir.

2. Eserin Yazılmasına Sebep Olan Tarihi Arka Plan

Arutin Efendi'nin eserinin Osmanlı diplomasi tarihi açısından öneminin anlaşılabilmesi için öncelikle o dönemdeki Osmanlı-İran diplomatik ilişkilerinin seyri konusunda genel bir çerçeve çizilmesi gerekmektedir. 18. yüzyılın başlarında İran'da Safevi Hanedanından Şah Hüseyin hükümdar olarak bulunuyordu. Ancak bir süre sonra çıkan taht kavgalarından istifade eden Afşar boyuna mensup Nadir Ali Han Safevi tahtını ele geçirdi. Nadir Han iktidarı ele geçirir geçirmez bir taraftan halk üzerinde nüfuz sahibi olan Şi'i ulemanın desteğini sağlamak için bunların aşırı Şi'i faaliyetlerine göz yummak suretiyle iyi geçinmeye çalışırken diğer taraftan Osmanlılara ve Ruslara karşı kazandığı zaferlerle ülkeyi yabancı işgalinden kurtararak İran halkının gözünde bir kahraman haline geldi (Uzunçarşılı, 1988, s. 223).

sayının daha da artması muhtemeldir. Zira Yalçınkaya bu konudaki son çalışmasında bu sayıyı 60 olarak vermektedir (Unat, 1992; Yalçınkaya, 1996; Korkut, 2003; Yalçınkaya, 2018).

² Bkz. Minorsky, 1988; Özcan, 2006; Tucker, 1992.

Böylece iktidarını Afganlara, Ruslara ve Osmanlılara karşı kısa zamanda kazandığı bu zaferlerle pekiştiren Nadir Han, 1736'da Mugan sahrasında topladığı bir mecliste ulema, eyalet valileri ve diğer ileri gelenlerin ısrarı ile şahlık tacını giydi. Şahlığı kabul ederken de kendisinden şah olmasını isteyenlere, İran'ın bağlı bulunduğu Şi'i akidesinden vazgeçilerek bunun yerine İmam Cafer-i Sâdık mezhebinin kabul edilmesini ve İran'da bir gelenek haline gelen Hz. Ebubekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ayşe ile sahabelere hakaret içeren sözler söylenmesinin terk edilmesini şart koştu. Nadir Şah, İran Şahı seçilmesinin ardından Mugan sahrasında alınan bu kararların uygulanması için sert önlemler aldı. Öncelikle halka yayınladığı bir bildiri ile bu kararları duyurduktan sonra dini görevlilere gönderdiği fermanlarla kararlara uymayanların şiddetle cezalandırılacağını bildirdi. Ayrıca Şii din adamlarının mukavemetini ve gücünü kırmak için ellerinde bulunan vakıf mallarını müsadere ederek hazineye aktardı. Nadir Şah'ın Caferiliği resmî mezheb olarak seçmesinin nedenlerine dair çeşitli görüşler öne sürülmüştür. Bunlardan ilkinde göre Safevi hanedanını ortadan kaldırarak yeni bir hanedan kurmuş olan Nadir Şah'ın İran halkı nezdinde meşruiyetini sağlayacak yeni bir siyâsî ve dînî söyleme ihtiyacı vardı. Bu sebeple Nadir Şah, Şia'yı bir devlet dini haline getirerek Şii halk nazarında meşruiyet kazanmış olan Safevi geleneğini zayıflatmak amacıyla İran'da sevilen ve itibar gören İmâm Cafer-i Sadık'ın Caferilik mezhebini kendisine meşruiyet kaynağı olarak seçti. Gerçekten de Şii İranlılar arasında her sözü kanun gibi muteber olan İmâm Cafer-i Sadık'ın mezhebi büyük bir tepki görmedi ve kolaylıkla kabul gördü. Bu husustaki bir başka görüşe göre Nadir Şah, sünî devletlerle çevrilmiş olan İran'ın İslam dünyasındaki dışlanmışlığına son vermek istiyordu. Zira Safeviler döneminde Osmanlı-İran savaşlarının görünürdeki temel gerekçesi mezheb ayrılığı idi. Diğer bir ifade ile Osmanlılar İran üzerine aslında siyasi ve ekonomik sebeplerle yaptıkları seferlerin gerekçesi olarak İran'da halifelere ve sahabelere hakaret etmek ve sünî ulemanın zorla şüleştirilmesi gibi uygulamaların yaygın ve devlet tarafından teşvik ediliyor olmasını gösteriyorlardı. Bu yüzden Nadir Şah İran şahı olduktan sonra Caferiliğin sadece İran topraklarında devletin resmî dini haline gelmesine değil aynı zamanda bu mezhebin o dönemin en güçlü sünî devleti olan Osmanlı Devleti tarafından da ehli sünnet mezheplerinin beşincisi olarak tanınmasına son derece önem veriyordu (Kırca, 2020, s. 393).

Nadir Şah İran tahtına çıktığı sırada, Avusturya ve Rusya ile savaş halinde olan Osmanlı Devleti bir elçilik heyeti göndererek İran ile Kasr-ı Şirin antlaşması şartlarında sulh yapmak arzusunu bildirmişti. Nadir Şah da Hindistan seferine hazırlandığı için, bu sulh teklifini kabul etmiş hem fikirlerini belirtmek hem de cülusunu haber vermek için bir elçilik heyetini İstanbul'a göndermişti (Ateş, 2008, s. 68). Nadir Şah, bu elçilik heyeti ile I. Mahmud'a, veziriazama ve şeyhülislama ayrı ayrı mektuplar göndermişti. Nadir Şah, I. Mahmud'a gönderdiği mektupta kendisinin İran'ın ileri gelenleri ve halkın muteberleri tarafından Mugan sahrasında İran Padişahı seçildiğini ve kendisini Şah seçenlerin Safevi hanedanının yolundan vazgeçerek ehl-i sünnet mezhebini kabul ettiklerini ifade etmiş, fakat Caferilikten bahsetmemişti. Ancak veziriazama ve şeyhülislama yazdığı mektuplarda, İran topraklarından bundan böyle daha önce yaygın olan ilk üç halife ve sahabelere hakaret, ehl-i sünnet ulemasının zorla şüleştirilmesi gibi uygulamaların yasaklandığını ve halkın Caferilik mezhebini kabul ettiklerini anlatarak Osmanlı Devleti'nin Caferilik mezhebini ehl-i sünnet mezheplerinin beşincisi olarak kabul etmesini istemişti (Kırca, 2020, s. 394). Ayrıca Nadir Şah, bu mezhebe Mekke'de bir ibadet yeri (rûkn) verilmesini; İran'ın her sene Suriye üzerinden bir emirül-hac göndermesini; esirlerin mübadele edilmesini ve karşılıklı elçilikler açılmasını teklif etmişti. Elçilere Nadir Şah tarafından sınır meselesi çözüldükten sonra antlaşmanın yapılmasının bu şartların tamamının Osmanlı tarafından kabul edilmesine bağlı olduğu talimatı verilmişti. İran heyetinin son derece hassas olan bu konularda ısrarcı görünmesi üzerine Osmanlı Devleti İran ahvalini iyi tanıyan ve daha önce Osmanlı-İran müzakerelerinde bulunmuş olan devlet adamlarından bir heyet oluşturdu. Bu heyete Caferi mezhebinin kabulü maddesinden dolayı ulemeden ehil kişiler de dahil edilmişti³. Sekiz defa toplanan heyetler arasında uzun müzakerelerin ardından Caferi mezhebinin beşinci mezheb olarak kabul edilmesi maddesi dışındaki maddelerde uzlaşma sağlanmıştı (Mehmed Subhî, 2007, s.333). Ancak İran heyeti Nadir Şah'ın kendilerine bütün maddeler Osmanlı tarafından kabul edildiği takdirde antlaşmanın imzalanabileceği talimatını verdiğini, bu maddeyi dışarda tutmaya kendilerinin yetkili olmadığını belirtmişti. Diğer taraftan Osmanlı Devleti'nin Caferi mezhebi konusunda tavizsiz tutumu İran elçisinin konuyu başka tarafa çekmesine sebep

³ Bu görüşmelerin bir kısmında önemli görevler alan Koca Râgıb Paşa I. Mahmud'un emriyle kaleme aldığı Tahkik ve Tevfik adlı eserinde söz konusu görüşmeleri detaylarıyla anlatmıştır (Gültekin, 2015, s. 57).

olmuştu. Bu defa da elçi, Osmanlı Devleti'nin Nadir Şah'a gereken özeni göstermediğinden yakınarak, "Nadir, Şah olmuş; ancak bunu tebrik etmek için Osmanlı Devleti tarafından bir elçi bile gönderilmemiştir. Şimdi kendileriyle birlikte, bir elçi ve diğer konuları görüşmek için ulemadan iki kişi İran'a gönderilmeliydi. Aksi takdirde bu istekleri kabul olununcaya kadar İstanbul'da kalacakları" (Külbilge, 2010, s. 260) şeklinde ifadelerle meselenin bir kez de İran'da görüşülmesi için zemin oluşturmaya çalışmıştır.

Elçilerin bu ısrarcı tutumları üzerine sorunun bir çözüme kavuşmayacağını anlayan Osmanlı Devleti tarafından İran'a bir elçilik heyeti gönderilmesi kararlaştırıldı. Ancak İran elçileri bu kez de İran'a gönderilecek elçinin rütbesini sorun yaptılar. Zira Osmanlı Devleti'nde elçilerin iki tuğlu vezir olmaları usuldendi. İranlı elçiler ise Nadir Şah'a gönderilecek Osmanlı elçisinin üç tuğlu yani kendileri gibi vezir rütbesinde ve elçi ile birlikte gönderilecek ulemadan iki kişinin de kendi elçilik heyetlerindeki ulema ile aynı rütbede olmasında ısrarcı oldular. İran elçilerinin bu kadar cüretkâr olmaları yani Osmanlı Devleti'nin göndereceği elçilerin rütbesine müdahale etme cesaretini gösterebilmeleri yersiz değildi. Zira o sırada Osmanlı Devleti'nin Rusya ile ilişkileri iyice gerginleşmiş ve savaş ihtimali ortaya çıkmıştı. Osmanlı Devleti'nin o sırada iki cephede birden savaşacak durumda olmadığını bilen İran elçileri normal şartlarda yapamayacakları bu teklifleri ileri sürebilmişlerdi. Bir süre sonra Avusturya'nın Rusya ile birlikte Osmanlıya karşı savaşa girmesi Osmanlı hükümetinin İran elçilerinin bu taleplerini müsamaha ile karşılmasını haklı çıkarmıştı. Neticede Osmanlı vezirlerinden Kara Mehmed Paşa'nın oğlu Mirahur Mustafa Bey'e üç tuğlu vezirlik rütbesi verilmek suretiyle Paşa yapıldı. Ulemadan o sırada fetva emini Halil Efendi Edirne payesiyle, sabık fetva emini Abdullah Efendi de Anadolu payesiyle sefarete tayin olundular (Uzunçarşılı, 1988, s. 234).

İşte çalışmamıza konu olan Tanburî Küçük Arutin Efendi'nin de müzisyen olarak katıldığı elçilik heyetinin İran'a gönderilmesi bu şartlar altında kararlaştırılmıştır.

3. Arutin Efendi'nin Hayatı ve Şahsiyeti

İstanbullu Ermeni bir müzisyen olan Tanburî Küçük Arutin Efendi'nin hayatı hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Bir Tanburî olarak ün salmış olan Arutin Efendi, kendisi de müziğe ilgisi ve yeteneği olan Sultan I. Mahmud (1730-1754) tarafından saray müzisyeni yapılmıştır. Kendisine "Küçük" lakabının verilmesi, ya mensup olduğu musikî silkinde Arutin adını taşıyan ve ondan daha büyük olan başka bir üstattan ayırt edilmek için, ya da dedesiyle aynı adı taşıdığına erkek çocuklarına "Küçük" lakabının verildiği Ermeni geleneğinden kaynaklanmaktadır⁴.

Tanburî Küçük Arutin ya da Arutin Efendi hakkındaki kısıtlı bilgimizin kaynağı yine kendisinin Ermeni harflerle Türkçe yazmış olduğu iki kitabından çıkartabildiğimiz kadarıyla. Arutin Efendinin çalışmaları birbirinden farklı iki alan üzerinde yoğunlaşır. İlk çalışması, asıl mesleği olan musikî ile ilgilidir: Anadolu'dan Hindistan'a uzanan geniş bir kültürel coğrafyada yaygın müzik sanatının teori ve icra teknikleri hakkında isimsiz bir musikî risalesidir⁵. Bu çalışmasından Tanburî Arutin Efendinin sadece muteber ve ehil bir icracı ve teorisyen değil aynı zamanda bir nota sisteminin de mucidi olduğu anlaşılmaktadır. Bu sebeptendir ki çağdaş müzik otoriteleri tarafından Tanburî Arutin Efendinin notalandırma metodu o dönemdeki Osmanlı müziğinin batılılaşma eğiliminin kanıtı olarak gösterilmektedir (Jacob, 2017, s. 139).

İkinci çalışması ise Osmanlı elçilik heyetiyle İran'a seyahati, Nadir Şah'ın ordusuyla Hindistan'a yolculuğu ve Tahmasb Kulu'nun (Nadir Şah) hayatı ve başarılarını anlattığı *Tevarih-i Tahmas Kulu* isimli kitaptır. Arutin Efendinin Ermeni harfleriyle Türkçe olarak yazdığı Seyahatnamesi orijinal alfabe ve dilde 1800'de Venedik'te basıldı, sonra 1914'te Y. Artin tarafından Fransızca'ya çevrildi ve Bulletin de l'Institut Egyptien'de yayımlandı⁶. Daha sonra M. Hophoruni tarafından Ermeniceye çevrildi ve Matenadaran

⁴ Osmanlı'da "Küçük Müezzin Mehmed Efendi, Küçük İmam Mehmed Efendi, Küçük Mehmed Ağa, Tanburî Küçük Osman Bey gibi bu lakapla tanınan başka bestekârlar da vardı. Bkz. (Judetz, 2002, s. 11).

⁵ Arutin Efendi musikî risalesinde bu hususu şu şekilde ifade etmektedir: "Bu yüz altmış sekiz şubeyi İran'ın, Turan'ın, Hind'in, Sind'in üstadlarından edindik. Mızrab be mızrab müsvedde ettik talib olan anlasın diye". Bkz. (Judetz, 2002, s. 27).

⁶ Eserin bu özelliğinden dolayı olmalı ki İslam Ansiklopedisi (MEB) Nadir maddesinin yazarı Minorsky, Arutin Efendi'nin bu eserine atıfta bulunurken eseri Ermeni Kaynaklar kısmında zikretmiştir. Halbuki Arutin Efendi eserini her ne kadar Ermeni harflerle yazmış ve eser Venedik'te basılmış olsa da eserin dili Türkçedir ve Arutin Efendi de bizzat Osmanlı sarayında görev yapmış bir Osmanlı tebaasıdır. Bkz. (Minorsky, 1988, s.30).

Collection of Scientific Materials'da 1941'de yayınlandı (Judetz, 2002, s. 9). Kitabın Türk tarihçileri tarafından keşfedilmesi de bu tarihten kısa bir süre sonradır. Esat Uras tarafından Türkçeye çevrilen kitap 1942'de İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın yazdığı bir girişle Türk Tarih Kurumu tarafından yayınlandı. Giriş notunda, Uras'ın modern Türk alfabesine transkribe ettiği metnin, Arutin'in 1800'de Ermenice harflerle basılan el yazmasının bir nüshasından yani ilk Mechitarist baskısından alındığı ifade edilmektedir (Tanburî Arutin Efendi, 1942, s. 6).

Arutin Efendi'nin hayatı hakkındaki en net bilgiye seyahatnamesinden ulaşabiliyoruz. En azından hayatının 6 yıllık kesitinde yani Osmanlı Sefaret heyeti ile İran'a gidişinden yaklaşık 6 yıl sonra İran'dan dönüşüne kadar geçen sürede genel hatlarıyla ne ile meşgul olduğunu biliyoruz. Arutin Efendi, seyahatnamesinin giriş kısmında İran'a Osmanlı Elçisi Mirahur Mustafa Paşa ve Abdülbaki Han ile birlikte 1736'da yola çıktığını kaydeder. Sefaret heyeti 8 aylık bir yolculuğun ardından İsfahan'a ulaştıklarında, Nadir Şah'ı orada bulamazlar ve Şah'ın Afgan şehri Kandahar'ı fethetmek için büyük bir orduyla doğuya yürüdüğünü öğrenirler. Yollarına devam eden Osmanlı heyeti kısa süre sonra Kandahar'a ulaşır. Nadir Şah, Elçi Mustafa Paşa ve iki arkadaşı, Kazasker Abdullah Efendi ve Halil Efendi'yi kabul eder. Nadir Şah'ın dini taleplerinin reddedildiği resmî mektuplar sunulduktan sonra müzakereler sonuçsuz kalır. Mustafa Paşa, Nadir Şah'a diplomatik görevini tamamladıktan sonra maiyetiyle Anadolu'ya yola çıkar. Elçiliğin sonunda Mustafa Paşa, çok güzel tambur çaldığı için muhtemelen Nadir Şah'ın isteği üzerine Arutin Efendi'yi Nadir Şah'a, sonradan İstanbul'a dönmesine izin verilmesi şartıyla, Hindistan seferi için, ödünç verir (Tanburî Arutin Efendi, 1942, s. 17). Elçi Paşa'nın Padişahın iznini almadan Arutin Efendi'yi Nadir Şah'a ödünç vermesi de izaha muhtaç bir noktadır. Zira Arutin Efendi bizzat I. Mahmud'un saray müzisyenidir. Elçinin böyle bir tasarruf hakkı var mıdır? İki Devlet arasındaki ilişkilerin o sıradaki hassasiyetine binaen en azından Nadir Şah'a bir jest yapmak için mi böyle bir tasarrufta bulunmuştur bilemiyoruz. Arutin Efendi de kitabında bu konuda aydınlatıcı bir bilgi vermez. Elçilik heyetinin İstanbul'a dönerken kendisinin orada kalışını şu şekilde ifade eder: "Ve birkaç günden sonra Mustafa Paşa Hazretleri işini gördü, aziz misafirim, Ruma yüz tuttu. Biz de kaldık, Tahmas Kulu'nun yanında ve bize sazendeler yanında yer verdiler ve eğer dersin ki ne kadar sazendesi vardı, inşallah yaptığımız musiki edvarın içinde zikretmişiz böylece malum olsa saz ola". Böylece Arutin Efendi bir süre daha Şah'ın çalgıcıları arasında kalır ve onlarla birlikte Nadir Şah'ın Hindistan seferine katılır. Bu sefer esnasında gördüklerini, işittiklerini Ermeni harfleriyle, dili Türkçe olarak yazar. Arutin Efendi olayları tam bir kronolojik sırayla takip etmez. Bazı olaylar bizzat şahit olduğu ve gözlemediği şekilde birinci elden bilgi olarak verilirken diğerleri, yolculuğunda karşılaştığı kişiler tarafından çeşitli rivayetlerle Arutin Efendi'ye aktarılan bilgilerdir. Arutin Efendi zaman zaman mekânları ve mesafeleri İstanbul'un etekleri ve Anadolu'nun bölgeleri ile mukayese ederek anlatır; "Mesela, diyelim ki Mehmet Şah ordusu ile meteriz almış İstanbul'da oturmuş ola, Cihanâbad da Edirne ola. Amma Tahmas Kulu da İznik'ten beri geliyor. İktiza etti ki Üsküdar'a gelecekte karşıda cenk edecek iken, bu askerini geri çekti, İznik'ten geldi..." (Tanburî Arutin Efendi, 1942, s. 26).

Arutin Efendi kitabında kendisinden başka herhangi bir Osmanlı müzisyeninden bahsetmemektedir. Hâlbuki Osmanlı Devleti'nin yabancı devletlere gönderdiği sefaret heyetlerinde genellikle mehter takımı bulunmakta idi. Hatta daha sonraki tarihlerde İran'a gönderilen sefaret heyetinde mehterhâne olduğunu biliyoruz (Ebu Sehl Numan Efendi, 1999, s. 207). Fakat Arutin Efendi'nin eserinde bu konudaki sessizliğinden kendi sınıfında tek müzisyen olduğunu anlıyoruz.

1740 Haziranı'nda Hint seferi dönüşünde Nadir Şah Afganistan'ın kuzey batısında Herat'ta Arutin'in ayrılmasına izin ve güvenli yolculuk yapabilmesi için de kendisine tezkere (rakam- yol izni) verir. Arutin Efendi'nin İstanbul'a dönüşünden sonraki hayatı hakkında malumata sahip değiliz. Ancak Arutin Efendi'nin kendisine verilmiş resmi bir görev olmamasına rağmen böyle bir seyahatname yazmış olması onun sanatkâr kişiliğini göstermektedir. Aynı zamanda asıl mesleği müzisyenlik olan Arutin Efendi'nin etrafında cereyan eden askeri ve siyasi meseleler hakkında bu kadar dikkatli gözlemler yapabilmesi ve isabetli çıkarımlarda bulunabilmesi onun bu konular üzerine bilgi ve alaka sahibi olduğunu da göstermektedir. Arutin Efendi'nin eserini Ermenice harflerle Türkçe yazması bu seyahatname hakkında dikkat çeken diğer bir noktadır.

Esasen Ermenice harflerle Türkçe yazmak 13. yüzyıldan itibaren Osmanlı Ermenileri arasında yaygın bir uygulama idi (Stepanyan, 2005, s. 41). Uzun yıllar Türklerle bir arada yaşamının sonucu olarak birçok

Ermeni Türkçeyi ikinci dilleri hatta ana dilleri olarak benimsemişlerdi. Çoğu Ermeni Türkçe konuşmayı biliyor ancak Osmanlıca yazıyı okuyamıyordu. Öyle ki 1679'da İstanbul'da bir Ermeni matbaası bile vardı. Yüzyıllar içinde İstanbul'da Türkçe yazılmış ve Ermeni harfleriyle basılmış geniş bir edebî eserler, günlükler, modern süreli yayınlar ve gazete külliyyatı meydana gelmişti⁷. Hatta 19. yüzyılın ortalarında Ermeni harfleriyle Türkçe yazılmış bir İncil bile basılmıştı (Judetz, 2002, s. 9). Dolayısıyla Arutin Efendi'nin kitabını Ermenice harflerle Türkçe yazması o dönem için gayet olağandı. Ancak tuhaf olan kitabın İstanbul'da bir Ermeni matbaası varken Venedik'te basılmış olmasıdır.

Arutin Efendi'nin eserinin sonuna Levni'nin 28 dörtlükten oluşan Atalarsözü destanından 11 dörtlüğü *durûb-ı emsâl* başlığıyla eklemesi de ayrıca manidardır. Aslında ilk bakışta alakasız gibi görünen bu durum Levni ve bu şiir türünün özelliğine bakıldığı zaman daha net anlaşılabilir. Zira aynı zamanda Arutin Efendi'nin çağdaşı olan hatta Osmanlı sarayında aynı meclislerde bulunmuş olmaları da kuvvetle muhtemel olan Levni toplumdaki birtakım sıkıntıları, aksaklıkları dörtlüklerin içerisine atasözlerini serpiştirmek suretiyle manzum olarak dolaylı bir anlatımla dile getirmiştir (Alptekin, 2013). Arutin Efendi de seyahatnamesinin sonuna söz konusu dizeleri ekleyerek muhtemelen İran toplumundaki sıkıntı ve aksaklıklara vurgu yapmak istemiştir⁸.

Arutin Efendi'nin İstanbul'a döndükten sonra eserini Sultana takdim etmemiş olması da başka bir husustur. Bizzat Sultan'ın hizmetinde bulunmuş birisi olarak bunda sıkıntı yaşamayacağı da aşıkardır. Aslında eserini Ermenice harflerle yazmış olması onun zaten baştan böyle bir niyetinin olmadığı ihtimalini akla getirmektedir. Ancak giriş kısmında da belirttiğimiz gibi yabancı ülkelere gönderilen Osmanlı sefaret heyetlerinde elçilerin yanı sıra maiyetlerinde bulunan başka kişiler tarafından resmi görevleri olmadığı halde seyahatname kaleme alındığı vâkidir. Kaldı ki Arutin Efendi eserini Sultana sunmuş olsa idi iltifata nail olacağı kuvvetle muhtemeldir. Kuvvetle muhtemeldir zira 1744 tarihinde, yani Arutin Efendi'nin İran'dan dönüşünden 4 yıl sonra, Osmanlı Devleti'nin Hindistan'a gönderdiği elçilik heyetinde⁹ bulunan Mehmed Emin Efendi de bir Hindistan seyahatnâmesi kaleme almıştır. Mehmed Efendi yazdığı bu eseri I. Mahmud'a takdim ederek sultanın dikkatini çekmek suretiyle iltifatına mazhar olmuş hem de akranları arasında ünlenmiştir. Öyle ki son derece mütevazı olan bu eser dolayısıyla uzun yıllar hizmet ettiği Sadaret Mektûbî kalemine girmiş ve Hind Mehmed Emin¹⁰ olarak tanınmıştır. Nihayetinde 6 sayfadan ibaret olan bu seyahatname Hindistan kıtasındaki devletleri ayırt etmeksizin bir bütün olarak kıtada gördüklerini Osmanlı devlet ve toplumuna tanıtmaya çalışmaktadır (Miroğlu, 1984, s. 543). Ancak Arutin Efendi'nin seyahatnamesinde hem Osmanlı sefaret heyetinin misyonunu yerine getirişi sırasında hem de Nadir Şah'ın Hindistan seferi sırasında bizzat İran ordusunda bulunmuş biri olarak verdiği bilgiler daha stratejiktir. Mesela Arutin Efendi Nadir Şah'ın Hint seferi sırasında Müslüman Gürkanlı Devleti hükümdarı Muhammed Şah ve tebaasına yaptığı kötü muamele ve zulümleri ayrıntılı olarak anlatmıştır (Tanburî Arutin Efendi, 1942, s. 31-32). Arutin Efendi, her ne kadar Nadir Şah'ın Gürkanlı hükümdarı Muhammed Şah'ı tahtında bırakırken Osmanlı Devleti ile herhangi bir diplomatik temasta bulunmamasını şart koştuğundan bahsetmese de¹¹ biz Nadir Şah'ın sonraki girişimlerinden bu sefer sırasında yaptıklarından dolayı Osmanlı'nın tepkisini çekmemeye çalıştığını anlıyoruz. Zira Nadir Şah bir taraftan Hint Müslüman Devleti ile Osmanlı Devleti'nin kendisine karşı bir ittifak yapmalarına engel olmaya çalışırken diğer taraftan Hindistan'dan getirdiği değerli hediyelerle (ünlü Tavus tahtı bunlardan biridir) Osmanlıya bir elçilik heyeti göndererek Osmanlı Devleti'nin tepkisini azaltmaya çalışıyordu (Sevinç, 2011, s. 19). Hatta I. Mahmud'a

⁷ Stepanyan (2005, s.21) Ermeni Harfli Türkçe Kitaplar ve Süreli Yayınlar Bibliyografya'sında Ermeni harfli Türkçe basılı eserlerin temellerinin 1727 tarihinde, basınıki ise 1840 da atıldığı ve 250 yılı aşkın bir zaman diliminde Ermeni harfli Türkçe olarak dünyanın yaklaşık 50 şehrinde, 200 kadar matbaada basılan kitapların sayısının 2000'i geçtiği tespitinde bulunmaktadır.

⁸ "Gerçi çok cihanda boşa yelenler

Kaide bilmeyenler, kaide bilenler

Kaide budur ki dağdan inenler

Bağda olanları koğar demişler"

Arutin Efendi'nin 24 dörtlük içinden özellikle bu dörtlüğe benzer 11 dörtlüğü seçmesi de bu ihtimali güçlendirmektedir.

⁹ Bu elçilik heyeti hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Vâsıf, 2020, s. 385.

¹⁰ Hatta Sicill-i Osmâni'de Mehmed Emin Efendi'nin oğullarına Hindîzâdeler denildiği ifade edilmektedir (Mehmed Süreyya, 1996, s. 675).

¹¹ Gürkanlı hükümdarı Mehmed Şah 1744 yılında I. Mahmud'a bir sefaret heyeti göndermiş ve mektubunda Nadir Şah'ın kendilerine yaptığı zulümlerden bahsederek Osmanlı'nın İran ile anlaşma yapmamasını istemiştir (İzzî, 2019, s. 57).

bu vesileyle gönderdiği mektupta Mehmed Şahın Türk olup kendisinin de Türk olması sebebiyle onu yine tahtında bırakarak Sind nehrinin sağ taraflarını almakla yetindiğini ifade ederek (Kurtaran, 2011, s. 196) kendisinin de Türkmen soyundan geldiği vurgusuyla Osmanlı nezdinde dış meşruiyetini onaylatmaya çalışıyordu.

Diğer taraftan Arutin Efendi, Nadir Şah'ın tebaası arasında yönetimini meşrulaştırmada karşılaştığı güçlükleri vurgulayarak Safevileri hâlâ İran'ın meşru idarecileri olarak yansıtmakta idi ki (Tucker, 1992, s. 71) bu da tam olarak Osmanlı'nın Nadir Şah'a bakış açısıdır. Öyle ki Arutin Efendi'nin bu kitaba "Nadir Şah Tevârihi"¹² değil de *Tabmas Kulu Han'ın Tevârihi* ismini vermesi bile Nadir Şah'a karşı Osmanlı resmi görüşüne paralel bir tarzda bu eseri yazdığını göstermektedir (Ringer, 2002, ss. 233- 236). Zira Osmanlı Devleti'nin Nadir Şah'ın cülusunu tebrik etmek için elçi göndermekteki isteksizliği ve Nadir Şah'ın Caferi Mezhebi konusundaki talebinin reddedilmesi de bu bakış açısının bir sonucudur. Osmanlı Devleti de Nadir Şah'ın iç meşruiyetini sağlamasının yolunun Osmanlı tarafından dış meşruiyetinin onaylanmasına bağlı olduğunun farkında idi. Çünkü Nadir Şah, Mughan'da İran hanlarının Şi'iliği bırakmayı kabul etmeleri şartıyla şah olmuştu. Hanlar, bunu kabul etmişler; ancak mezheb olarak Caferiliğe uymak istediklerini bildirmişlerdi. Zira İmâm Caferî-i Sadık İranlılar tarafından sevilen ve muteber kabul edilen birisi olduğundan Şii İranlıların Caferilik mezhebini kabul konusunda çok sıkıntı çıkarmayacaklarını düşünüyorlardı. Nadir, bu durumu ulemasıyla müzakere etmiş; onların onaylaması üzerine, hanların bu taleplerini kabul etmişti. Dolayısıyla, şayet Osmanlı Devleti'ne Caferiliği kabul ettiremezse, Nadir Şah ile İran hanları arasındaki antlaşma hükümsüz olacak, Nadir'in şahlığının iç meşruiyeti de zedelenecekti. Aslında Arutin Efendi'nin seyahatnamesi de bizzat Osmanlı'nın bu diplomatik duruşunun isabetliliğinin canlı bir tanığı idi. Öyle ki Arutin Efendi eserinde Caferi mezhebi gibi konulara değinirse de İran halkının Nadir Şah'a bakışını anlatırken onun iç meşruiyeti konusunu tartışmalı hale getirmekteydi. Hatta bazı batılı tarihçiler Arutin Efendi'nin eserini Osmanlı Devleti'nin Nadir Şah'a karşı bakış açısını yansıtan önyargılı bir üslupla yazmakla eleştirirler. Ancak unutulmamalıdır ki Arutin Efendi İran topraklarında gördüklerini ve işittiklerini yazmıştır. Hatta kitabının muhtelif yerlerinde de kendisine anlatılanları aktardığını vurgulamak için "Bizim alıp mehenke vuracak halimiz yoktu, inanıverdik" şeklinde bir ifade kullanır (Tanburî Arutin Efendi, 1942, s. 35). Bu eleştiriyi yapanlar sadece şu açıdan haklı olabilirler Arutin Efendi, Nadir Şah'ın İran topraklarını yabancı işgalinden kurtarma konusundaki rolüne hiç değinmemiştir. Kaldı ki iddia edildiği gibi *Tabmas Kulu Han'ın Tevârihi*'nde Arutin Efendi'nin amacı "Nadir Şah'ın övülen askeri başarılarının ve yükselişinin tamamen hileye dayandığını göstermek, onun efsanesini itibarsızlaştırmak" (Tucker, 1992, s. 69) olsa idi eserini İstanbul'a gelir gelmez bastırır ya da bizzat Osmanlı padişahına sunardı (ki padişahın saray müzisyeni olması hasebiyle böyle bir imkâna sahipti) ve muhtemelen padişahın iltifatına da mazhar olur idi. Eserin yıllar sonra Venedik'te basılmış olması bu iddiaya şüpheyle yaklaşmamıza sebep olmaktadır.

4. Eserin Osmanlı Diplomasi Tarihi Açısından Önemi

Arutin Efendi'nin *Tabmas Kulu Han'ın Tevârihi* isimli eseri, Nadir Şah dönemini çalışan tarihçiler tarafından birinci elden kaynak olarak kullanılmasına rağmen eserin diplomasi tarihi açısından önemi göz ardı edilmiştir. Hâlbuki daha önce de belirttiğimiz gibi Arutin Efendi'nin seyahatnamesi 1736'da İran'a gönderilen Osmanlı sefâreti hakkında elimizde elçiye ait bir sefaretnâme bulunmaması nedeniyle heyetin görevini icra ederken neler olduğuna şahitlik eden tek birinci elden kaynak konumundadır.

Arutin Efendi 1148 tarihinde¹³, Mirahurluktan gelme Osmanlı elçisi Mustafa Paşa ve İran elçisi Abdülbaki Han ile İran'a yola çıktıklarını, sekiz ayda vardıklarını kaydeder. Arutin Efendi İstanbul'dan İran'a varıncaya kadar ki güzergâhtan hiç bahsetmez. Sadece yolculuğun sekiz ay sürdüğünü kaydeder. İsfahan'a vardıklarında Nadir Şah'ı orada bulamazlar, Kandahar'da olduğunu öğrenirler. İran elçisi

¹² Aslında Nâdir Şah İran'da Nâdir Ali olarak ünlenmişken, II. Tahmasb'a bağlılığını ve saygısını vurgulamak için Acem devlet geleneklerine uygun olarak Tahmasb Kulu Han lakabı ile anılmıştır (Koca Ragıp Paşa, 2003, s. 19).

¹³ Arutin Efendi 1148 H. tarihinde İran'a hareket ettiklerini kaydetmektedir ancak Mustafa Paşa ile İran'a gönderilen Name-i Hümayunun tarihi 1149'u göstermektedir. Ayrıca Subhi Tarihinde de elçilik için 1149 tarihi verilmektedir. Bkz. Mehmed Subhi, 2007, s. 337. Bu farklılık muhtemelen hicrî takvimle rumî takvim arasındaki farklılıktan kaynaklanmaktadır. Zira Name-i Hümayunun tam tarihi olan 1149 Cemaziyelâhir rumî takvimde 1148 Teşrinievvel'e denk gelmektedir. Bkz. Tarih Çevirme Klavuzu. <http://www.ttk.gov.tr>.

Abdulkaki Han Nadir Şah'a haber göndererek Elçi Paşa'nın geldiğini bildirir. Nadir Şah da Elçi Paşa'yı Kandahar'a getirmeleri cevabını verir. Ayrıca Nadir Şah Elçi Paşa'nın daha evvel padişahın hangi hizmetinde olduğunu sordurtur. Birkaç gün içinde İsfahan'dan hareketle Kandahar'a yönelirler. Arutin Efendi bu kez yolculuğun ilk kısmındaki sessizliğini bozarak İsfahan'dan Kandahar'a giderken yol üzerinde uğradıkları Bem, Yezt, Kerman ve Sistan hakkında ayrıntılı bilgi verir. Sistan'dan sonra Kahdaha'a ulaştıklarında, Nadir Şah elçilik heyetine çok izzeti ikramda bulunur. Ancak Arutin Efendi burada Nadir Şah'ın Osmanlı elçisine karşı diplomatik nezakete uymayan kasıtlı, önceden planlanmış bir davranışından bahseder. Önceden planlandığına ise Elçi Paşa daha İsfahan'da iken Nadir Şah'ın Osmanlı elçisinin daha önce padişahın hangi hizmetinde bulunduğunu sormasını delil gösterir. Nadir Şah'ın elçi paşanın daha önce padişahın büyük mirahuru olduğunu öğrendiği için onu denemek istediğini belirtir.

Nadir Şah bir gün paşayı çağırır ve der ki "benim bir atım var. Hiç beğenmiyorum. Getirsinler şuna bin de bak. Ne şekil atır?". Arutin Efendi'nin ifadesiyle "paşayı tecrübe etmek için öyle bir at tedarik etmiş ki dizginin iki tarafından ikişer adam tutmuş şaha kalkıyor önüne varanı kapar, ardına varanı teper, yanına varanı çarpar böyle bed huylu bir hayvan" (Tanburî Arutin Efendi, 1942, s. 16). Arutin Efendi, Mustafa Paşa'nın Nadir Şah'ın amacının kendisini dolayısıyla Osmanlı Devleti'ni küçük düşürmek olduğunu anladığını nakleder. Ardından elçi paşa daha gelirken şaha kalkan ata, Nadir Şah ve adamlarının şaşkın bakışları arasında kendinden beklenmeyen bir çeviklikle biner¹⁴, Tahmasb Kulu ve bütün adamları hayrette kalarak, dünyada böyle binici olur mu diye methederler, ayrıca Tahmasb Kulu "maşallah Paşa, Padişahın çöregini yersin helal olsun sana" der. Arutin Efendi olayın sonunun Tahmasb Kulunun istediği gibi olmamasına şükreder (Tanburî Arutin Efendi, 1942, a. 17).

Burada Nadir Şah'ın Osmanlı elçisine tam bir saygı ve vakarla muamele etmek yerine, onu kurnazca test etmeyi seçmesi diplomasinin inceliklerinden bî haber olduğunu göstermektedir. Zira iyi ilişkiler kurmak istediği ve dış meşruiyetini dolayısıyla iç meşruiyetini de tasdik ettirmeye çalıştığı Osmanlı padişahının elçisini utanç verici bir duruma düşürmeye çalışmak son tahlilde amacına hizmet edecek bir davranış olmasa gerek. İstanbul'a gönderdiği elçisi Abdulkaki Han'ın, Şah'ın itibarını yükseltmek için göstermiş olduğu bütün gayrete rağmen Nadir Şah bu nezaketsiz davranışı ile kendi itibarını Osmanlı elçilik heyeti nazarında zedelemiştir¹⁵.

Arutin Efendi, Mustafa Paşa'nın elçiliğinin aslı kısmına hiç değinmez, buraları "birkaç gün sonra Mustafa Paşa'nın işini gördüğünü ve Anadolu'ya yola çıktığını, kendisinin de Tahmas Kulu'nun sazandeleri yanına gittiğini" (Tanburî Arutin Efendi, 1942, s. 16) yazarak hızlıca geçitirir. Osmanlılar ile Nadir Şah arasındaki Caferi mezhebi gibi meselelerdeki karmaşık görüşmelerden hemen hemen hiç bahsetmez. Esasen bu son derece normaldir. Arutin Efendinin konumu itibarıyla elçinin maiyetinde bir müzisyen olmasından dolayı bu gibi konuların dışında kalması bir tarafa bu sefaret hakkında elçi ya da vakanüvis tarafından yazılmış bir sefaretname olsa idi orada da bu tür siyasi müzakerelere değinilmeyecekti.

Biz burada Elçi Mustafa Paşa'nın işini birkaç gün içerisinde bitirip dönmesinden kendisine verilen Nadir Şah'ı Caferi mezhebi iddiasından vazgeçirmek ve Osmanlı ile barış yapmaya ikna etmek görevini başaramadığını anlıyoruz¹⁶. Ayrıca Nadir Şah'ın İstanbul'a gönderdiği elçisi Abdulkaki Han'ın ısrarı üzerine bu elçilik heyetine dâhil edilen üst rütbeli ulemanın da Nadir'in uleması ile Caferi mezhebi konusunda herhangi bir müzakereye girişmedikleri sonucunu çıkartıyoruz. Esasen bu müzakereler iki taraf arasında İstanbul'da uzun uzun yapılmış ve sonuçta Nadir Şah'ın isteğinin Osmanlı açısından kabulünün mümkün olmadığı kendisine gönderilen Name-i Hümayun, Sadrazam ve Şeyhülislam mektuplarında izah edilmiştir. Hatta söz konusu mektuplar daha önceki Osmanlı-Safevi ilişkilerinin diplomatik diline göre oldukça

¹⁴ Zira Mustafa Paşa o sırada 75 yaşındadır.

¹⁵ İran elçisinin Nadir Şah'a hem cülusunu tebrik etmek hem de İstanbul'da çözüme kavuşmayan Caferi mezhebi meselesini görüşmek üzere bir elçilik heyetinin gönderilmesinde ısrarcı olmasının sebebi kendisine verilen misyonu tam olarak başaramadığı için Nadir Şah'ın tepkisini bu şekilde hafifletmek amacı olabilir. Gönderilecek Osmanlı elçisi ve ulemasının rütbeleri konusunda da müdahaleci olması da Nadir Şah'ın Osmanlı nezdindeki meşruiyetini en azından bu şekilde sağladığını göstermek amacından kaynaklanabilir.

¹⁶ Bu elçilik heyetinden yaklaşık 10 yıl sonra Nadir Şah'a gönderilen elçilik heyetinde bulunan Ebu Sehl Numan Efendi de Mustafa Paşa'nın misyonunu başaramadığını şu şekilde nakletmektedir: "Bundan akdem Nâdir Şâh'a giden İlçi Mustafa Paşa, iki fetva emini, biri kazasker ve biri Edirne Mollası iken, anlar ile Nâdir Şâh'a gitti. Yine bir iş göremeyüp ve belki daha fenâ idüp, rec'i kahrî avdet eyledi..." bkz. Ebu Sehl Numan Efendi, 1999, s. 152.

yumuşak bir üslupla yazılmıştı (Nâme-i Hümâyûn Defteri (DVNS. NMH. D): No: 7., 24-26). Öyle ki I. Mahmud Osmanlı diplomasi tarihinde bir dönüm noktası olabilecek bir hususu bile kabul etmiştir. Nadir Şah'ın daha önce Osmanlı devleti ile antlaşma şartı olarak ileri sürdüğü tekliflerden birisi de her iki devletin payitahtında 3 yılda bir değiştirilmek üzere sürekli elçilerin bulundurulması idi. O zamana kadar "hiçbir devleti eşit hakları haiz muhatap kabul etmeyen" (Savaş, 2007, s. 34) ve bu anlayışın bir tezahürü olarak yabancı bir devlet nezdinde daimî elçilik açmayan Osmanlı Devleti'nin İran ile karşılıklı diplomasiye geçmeyi kabul etmesi önemli bir ayrıntı idi. Ancak bu görüşmelerin Caferi Mezhebi konusunda kilitlenmesi Osmanlı diplomasi tarihi açısından son derece önemli bu ayrıntının gözden kaçmasına sebep olmuştur. Muhtemelen bu mektupları okuyan ve o sırada Hint seferine başlayan Nadir Şah ne elçinin ne de ulemanın bu maddeyi kabule mezon olmadığını anladığından ve o sırada Osmanlı Devleti ile bir çatışmayı istemediğinden görüşmeleri uzatmamış ve elçinin dönmesine müsaade etmiştir.

5. Sonuç

Arutin Efendi'nin seyahatnamesini özgün yapan en önemli husus; gözlemlerinin bir Osmanlı görevlisi olarak sadece yüksek devlet görevlileriyle yapılan temaslara değil, sıradan görevliler ve halk ile görüşmelerine de dayanıyor olmasıdır. Dolayısıyla İran'da kaldığı altı yıllık süre içerisinde İran halkının Nadir Şah'a bakışını da gözlemlene imkânı bulmuştur. Arutin Efendi'nin bu gözlemlerinden Nadir Şah'ın Osmanlı Devleti nezdinde aradığı dış meşruiyeti ile ilgili meselelerin İran halkı arasında önemsenmediğini anlıyoruz. Mesela Arutin Efendi eserinin hiçbir yerinde o dönemki Osmanlı İran diplomatik ilişkilerine damgasını vuran ve Nadir Şah'ın ısrarla üzerinde durduğu Caferi mezhebi ya da Türkmen soyu konularından bahsetmez. Muhtemelen bu konular İran içerisinde Nadir Şah'ın Osmanlılara karşı giriştiği meşruiyetini kabul ettirmede kullandığı argümanlar olarak görülüyor ve hem sıradan devlet görevlileri hem de halk tarafından önemsenmiyor ve dillendirilmiyordu. Yine de eserinin tamamında Nadir Şah'ın sarayındaki ve ordusundaki birçok görevli ve sıradan halk ile konuşmuş görünen Arutin Efendi'nin Nadir Şah'ı askeri ve siyasi faaliyetleri dolayısıyla tenkit ederken onun Osmanlı ile İran arasında diplomatik krize sebep olan dini politikalarına hiç değinmemesi gariptir.

Aslında Tanburî Arutin Efendi, Nadir Şah'ın eleştirisini askeri faaliyetlerine yoğunlaştırırken aynı zamanda onun iç meşruiyetinin dayandığı noktayı hedef alır. Nadir'i Safevi hanedanına son veren bir gasıp olarak resmederken ne Caferi mezhebi teklifine ne de Türkmen soy kavramına olumlu ya da olumsuz değinir. Bu tavır Osmanlı Devleti açısından daha makbuldür zira Osmanlı yöneticileri de Nadir Şah'ı iç meşruiyetini sağlayamamış bir idareci olarak gördükleri için Osmanlı nezdinde aradığı dış meşruiyet çabalarına olumsuz cevap vermişlerdir.

Diğer taraftan Arutin Efendi'nin bu konudaki sessizliği Ermeni cemaatine mensup olması ve kendini bu konuda mezon görmemesinden de kaynaklanıyor olabilir. Zira Horasan'daki Ermenilerle ilgili yorumlarda bulunmuştur (Tanburî Arutin Efendi, 1942, s. 36). Dikkat çeken en önemli hususlardan birisi de Arutin Efendi'nin kitabının çeşitli yerlerinde kendisinin Osmanlı kimliğini vurgulaması ve bu aidiyetten gururla bahsetmesidir. Hind seferi sırasında Nadir Şah'ın amcazâdesinden Tahmas Kulunun şah olmasını naklederken bu amcazâdenin "ben Osmanlıyı pek severim" dediğini ve sazende başının çadırından gitmediğini onların çadırında çok eğlendiğini de belirtir. Hatta İstanbul'a dönüş yolunda Sebzar şehrinde karşılaştığı Mir Ali isminde bir İranlı'nın şu ifadelerini aktarmakta bir beis görmez: "bu adamın ismi (Mirza Ali), ve meğer musikiye de aşına imiş. Bize, Şah Tahması nasıl öldürdüklerini nakletti. (Sana onun için naklederim ki sen Osmanlı Ermenilerindensin, sır saklarsın. Zira, bu kızılbaşın Müslümanı da Ermenisi de ziyadesiyle münafık olur, dedi...)" (Tanburî Arutin Efendi, 1942, s.45). Yine Nadir Şah'ın Osmanlı elçisini küçük düşürmek için kurguladığı olayda Elçi Paşa'nın Nadir Şah'ın arzu ettiği duruma düşmemesine şükretmesi Arutin Efendi'nin Osmanlı Devleti'nin şanının korunması konusundaki hassasiyetini göstermektedir.

Sonuç olarak Arutin Efendi'nin, sanatkar kimliği ile dâhil olduğu Osmanlı sefaret heyetinde hem bu misyon sırasında hem de Nadir Şah'ın Hint seferi sırasındaki gözlemlerini aktardığı bu seyahatname gerek Osmanlı-İran diplomatik ilişkilerinin gerekse İran tarihinin bu kesiti için önemli bir tanıktır ve tarihçiler için kayda değer bilgiler vermektedir.

6. Extended Abstract

While Arutin Efendi was the palace musician of Mahmud I (1730-1754), he was appointed by Mahmud I, in 1736, in an embassy delegation sent to Nadir Shah in Iran. Arutin Efendi reported his observations during this embassy mission in his travel book, which he wrote in Turkish with Armenian letters. Although this delegation had a critical and important mission, there was no embassy report concerning the aforementioned embassy mission. Arutin Efendi's keen observations and implications with his artistic personality in his travel book made it possible to elucidate the diplomatic course of the Ottoman-Iranian relations at that time. In this context, the article analyses the Ottoman-Iranian diplomatic relations in the period in question on the basis of both the travel book of Arutin Efendi and the archive sources related to this embassy mission and makes some implications on this subject. The fact that we do not have any embassy report about this mission, at least today, made Arutin Efendi's book the sole and first-hand source for this section of the Ottoman diplomacy history. In fact, the Travel Book of Tevârih-i Tahmas Kulu, which has been known by historians for a long time, was used as a first-hand source in studies on Nadir Shah and his period, and this work was referred to in many studies about Nadir Shah. However, the work was not evaluated in terms of Ottoman diplomacy history. The mission of this embassy delegation was critical and important because at that time Ottoman-Iranian relations were in crisis on the brink of war. Because Nadir Shah made some demands from the Ottoman Empire, some of which seem unacceptable to the Ottomans. Nadir Shah's most emphasized request was that the Caferi sect be accepted as the fifth sect. However, this demand was also the most unacceptable for the Ottomans. This embassy delegation would present the letter containing the negative response of the Ottoman Empire to Nadir Shah. When the embassy delegation arrived in Iran, Nadir Shah was about to embark on an Indian expedition. While the embassy delegation returned after fulfilling its mission in a short time, Arutin Efendi stayed there at the request of Nadir Shah and participated in India expedition among musicians of Nadir Shah. Arutin Efendi's book is based on his observations and findings during this embassy mission and the expedition to India. The most important thing that makes Arutin Efendi's book original that as an Ottoman official his observations were based not only on contacts with high government officials but also with ordinary officials and the public. Therefore, he had the opportunity to observe the view of the Iranian people towards Nadir Shah during his six-year stay in Iran. In fact, Tanburî Arutin Efendi focuses his criticism of Nadir Shah's military activities while at the same time targeting the point on which his internal legitimacy was based. While portraying Nadir as a usurper that put an end to the Safavid dynasty, he neither refers positively or negatively to the offer of the Caferi sect or the concept of Turkmen ancestry. This attitude was more favorable for the Ottoman Empire, because the Ottoman rulers also responded negatively to the external legitimacy efforts, they sought in the Ottoman Empire, as they saw Nadir Shah as an administrator who could not provide internal legitimacy. Still, it is strange that Arutin Efendi, who seemed to have spoken with many officers in Nadir Shah's palace and army and with ordinary people throughout his work, criticized Nadir Shah for his military and political activities, while he did not mention the religious policies that caused diplomatic crisis between the Ottoman and Iran. As a result, Arutin Efendi gives valuable information for historians both for Ottoman-Iranian diplomatic relations and Iranian history with his witnesses during the Ottoman embassy delegation and the Indian expedition of Nadir Shah.

Keywords: The Ottoman Empire, Ottoman-Iranian Relations, History of Diplomacy, Arutin Efendi, Sefaretnâme

Kaynakça

- Nâme-i Hümâyûn Defteri (DVNS. NMH. D): No: 7.
- Ahmed Vâsîf Efendi (2020). *Abmed Vâsîf Efendi ve Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâ'iku'l-Abbâr'ı*, (N. Sağlam, Yay. Haz.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Alptekin, A. B. (2013). Levnî, *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, 17 Şubat 2021 tarihinde teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/levni adresinden ulaşıldı.
- Ateş, A. (2008). XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı-İran İlişkileri (1774- 1779). *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(3).
- Duran, R. (1987). Mehmet Tâhir Münif Paşa, Hayatı, Felsefesi, *Erdem Dergisi*, S. 6, 801-850.

- Ebu Sehl Numan Efendi, (1999). *Tedbîrât-ı Pesendîde*, (A. İ. Savaş, Yay. Haz.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Evlîya Çelebi, (1970) *Evlîya Çelebi Seyahatnamesi*, c. II, İstanbul: 59-103.
- Gültekin, H. (2015) Koca Râgıp Paşa Münşeât'ında Nâdir Şah ve Caferî Mezhebi Tartışmalarına Dair Mektuplar, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, S. 76. 55-78.
- Gürsoy, B.A. (2006). Türk Modernleşmesinde Sefir ve Sefaretnâmelerin Rolü. *bilig*, 36. 139-165.
- İzzî Süleyman Efendi (2019). *İzzî Tarîhi*, (Z. Yılmazzer Yay. Haz.) İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- Jacob, O. (2017). *Writing Music in Nineteenth-Century Istanbul Ottoman Armenians and the Invention of Hampartsum Notation*, PhD in Music King's College, London.
- Judet, E. P. (2002). *Tanburî Küçük Artın A Musical Treatise Of The Eighteenth Century*, İstanbul: Pan yayınları.
- Karamuk, G. (1992). Hacı Zağanos'un Elçilik Raporu, *Belleten*, C. 54, S. 216, 391-404.
- Kırca, E. (2020). Osmanlı-İran Yazışmalarına Göre Osmanlı Devleti'nin Nadir Şah ve Caferilik Mezhebine Yaklaşımı (1736-1746), *Tokat Gazî Osman Paşa Ün. Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, C/S. XV/II, 392-408.
- Koca Ragıp Mehmet Paşa. (2003). *Tabkik ve Teyfik-Osmanlı-İran Diplomatik Münasebetlerinde Mezhep Tartışmaları*, (A. Z. İzgöer. Yay. Haz.), İstanbul: Kitapevi yayınları.
- Korkut, H. (2003). Osmanlı Sefaretnameleri Hakkında Yapılan Araştırmalar, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, I, S. 2, 491-511.
- Kurtaran, U. (2011). Yeni Kaynakların Işığında I. Mahmut Dönemi Osmanlı-İran İlişkileri (1731-1747), *History Studies*, S. 3, 176-213.
- Külbilge, İ. (2010). *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri (1703-1747)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, İzmir.
- Mehmet Subhî Efendi, (2007). *Subhî Tarîhi (Sâmî ve Şâkir Tarîhleri ile Birlikte İnceleme ve Karşılaştırmalı Metin)*, (M. Aydın Yay. Haz.), İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Mehmed Süreyya, (1996), *Sicill-i Osmânî*, (N. Akbayar, Yay. Haz.), C.2, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Minorsky V. (1988). Nadir, *İslâm Ansiklopedisi* içinde, (C. 9, 21-31). Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Miroğlu, İ. (1984). Hindistan Hakkında XVIII. Yüzyılda Yazılmış Küçük Bir Eser, *Tarih Dergisi*, XXXIV, 537-54.
- Osman Şâkir Efendi, (2018). *Musavver Sefaretnâme-i İran*, (G. Önal, Yay. Haz.), İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay.
- Özcan, A. (2006). Nadir Şah, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (C. 32, 276-277). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Ringer, M. M. (2002). Education, Religion, and the Discourse of Cultural Reform in Qajar Iran, *Iranian Studies*, Vol. 35, No. 1/3, 233-236.
- Savaş, A. İ. (2007). *Osmanlı Diplomasisi*, İstanbul: 3F Yayınevi.
- Sevinç T. (2011). Nadirşah'ın 1738-1739 Hindistan Seferi ve Sonuçları, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 24, 13-35.
- Stepanyan, H. A. (2005). *Ermeni Harfli Türkçe Kitaplar ve Süreli Yayınlar Bibliyografyası (1727- 1968)*, İstanbul: Turkuaz Yayınları.
- Tanburî Arutin Efendi, (1942). *Tabmas Kulu Han Tevarîhi*, (E. Uras, Yay. Haz.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Tarih Çevirme Klavuzu, <http://www.ttk.gov.tr>.
- Toğaç. S. (2000). *Kırmızı Mustafa Rahmi Efendi'nin İran Sefaretnâmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Tucker E. S. (1992). *Religion and Politics In The Era Of Nadir Şah: The Views Of Six Contemporary Sources*, Chicago: Illinois.
- Tuncer H. (1995). *Eski ve Yeni Diploması*, Ankara: Ümit Yayıncılık.

- Unat, F. R. (1992). *Osmanlı Sefîrleri ve Sefâretnâmeleri*. Ankara: TTK Yayınları.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı Tarihi*. Cilt 4/1. Ankara: TTK Yayınları.
- Yalçınkaya, M. A. (1996). Osmanlı Zihniyetindeki Değişimin Göstergesi Olarak Sefaretnamelerin Kaynak Değeri, *OTAM*, S. 7, 319-338.
- Yalçınkaya, M. A. (2010). *The First Permanent Ottoman Embassy In the Europe The Embassy of Yusuf Agah Efendi To London (1793-1797)*. İstanbul: The Isis Press.
- Yalçınkaya, M. A. (2018). Osmanlı Sefaretnameleri ve Diplomasi Tarihi Bakımından Önemi. İçinde Mehmet Alaaddin Yalçınkaya-Uğur Kurtaran (Ed.), *Osmanlı Diplomasi Tarihi Kurumları ve Tatbiki* (11-37), Ankara: Altınordu Yayınları.